

Jan Snopko

orcid.org/0000-0002-5154-795X

Uniwersytet w Białymstoku

Materiały do historii kobiet w rosyjskich aktach proweniencji wojskowej (1914–1915)¹

Słowa kluczowe: źródła historyczne, I wojna światowa, kobiety, zasiłki dla rodzin żołnierzy, prostytutka

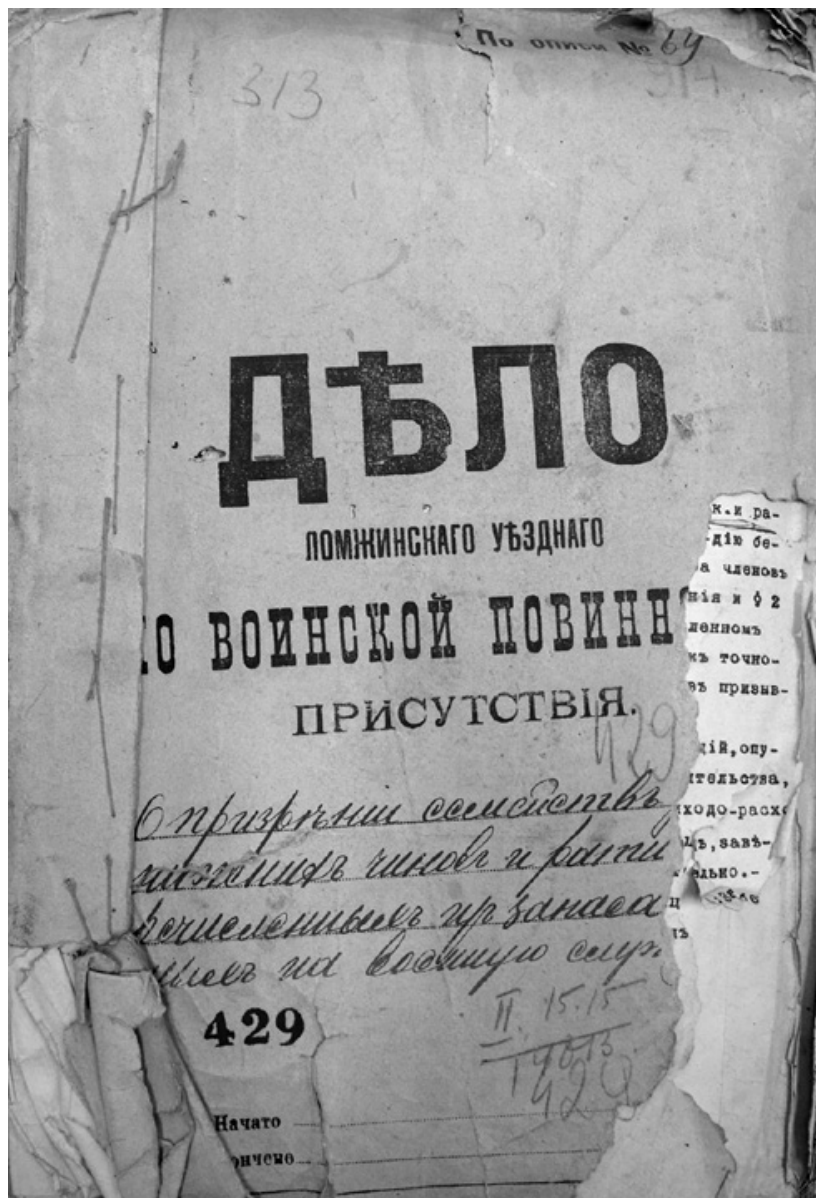
Streszczenie

Część spuścizny aktowej rosyjskich władz i instytucji wojskowych przechowywanych jest w archiwach polskich (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwa Państwowe zlokalizowane na obszarze byłego zaboru rosyjskiego). Już wstępna kwerenda tych akt wskazuje, że mogą one być przydatne nie tylko do badań nad historią wojskowości, ale także do badań w zakresie dziejów społeczno-gospodarczych, w tym i historii kobiet. Tej ostatniej problematyki dotyczą tylko niektóre materiały. Wśród nich wyróżnia się bogata dokumentacja dotycząca pomocy dla rodzin zmobilizowanych żołnierzy w latach 1914–1917. Pozwala ona badać sytuację materialną i rodzinną żon rezerwistów (dane o liczbie dzieci, ich wieku itp.). Ciekawych informacji mogą dostarczyć też listy do żołnierzy, zachowane jako załączniki w aktach wojskowych. Osobną grupę materiałów stanowią dokumenty dotyczące zjawiska prostytutki, która nieodłącznie towarzyszyła większym skupiskom wojska.

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki pt. „Polacy i osoby polskiego pochodzenia z Królestwa Polskiego w armii i flocie rosyjskiej w latach 1914–1915. Skala uczestnictwa, piastowane funkcje, udział w wojnie i poniesione straty”, nr 2015/19/B/HS3/01947.

Uwagi wstępne

Na początku XX w. ziemie polskie zaboru rosyjskiego były bardzo mocno obsadzone oddziałami armii Imperium Rosyjskiego. Wpływała na to zaostrzająca się sytuacja międzynarodowa (powstanie Trójprzymierza i Trójporozumienia) oraz przygraniczne położenie z potencjalnymi przeciwnikami (Niemcy, Austro-Węgry). Część spuścizny aktowej rosyjskich władz i instytucji wojskowych przechowywanych jest w archiwach polskich: w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz w archiwach terenowych zlokalizowanych na obszarze byłego zaboru rosyjskiego.

Fot. 1. Poszyt akt dotyczących pomocy dla rodzin zmobilizowanych żołnierzy w powiecie łomżyńskim. Źródło: APŁ, UPŁdsPW, sygn. 429.

Pokaźną część tej dokumentacji stanowią akta urzędów do spraw powinności wojskowej szczebla gubernialnego i powiatowego. Niektóre zespoły archiwalne mają dość dużą objętość. Przykładowo Urząd Gubernialny Łomżyński do Spraw Powinności Wojskowej liczy 812 jednostek archiwalnych o długości 4 m.b. akt², Urząd Powiatowy Łomżyński do Spraw Powinności Wojskowej liczy 617 jednostek o długości 10,5 m.b. akt³, a Urząd Powiatowy Mazowiecki do Spraw Powinności Wojskowej zawiera 337 jednostek o długości 5 m.b. akt⁴.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	
№ по порядку.	1) название города, волости, селения и др. 2) звание, имя, отчество и фамилия нижнего чина.	Перечень лиц, которым предоставлено право на продовольственное пособие.	Съ какого срока начислено пособие.	Размеръ пособия на каждый мѣсяць.	Всего пособія за указанный срокъ.	
			Руб.	Коп.	Руб.	
9	Супинскіі Адольфъ Станиславовъ	Жена Александра Мартинова Дѣти: Брониславъ 9 л. Дѣнь 8 л. Станиславъ 6 л. Софія 5 г.	02 / дека	20 81	20 81	указана сумма
10	Рылицкіі Владиславъ	Жена Анна Іосифовна Дѣти: Сигизмундъ 6 л. Данна 4 г. Пеславъ 2 г.	"	15 92	15 92	указана
11	Карпинскіі Елианъ Іосифовъ	Жена Теодія Казимирова Дѣти: Станиславъ 12 л. Антонъ 11 л. Іосифъ 9 л. Дѣняга 7 л. Александръ 5 л. Михайлъ 2 г.	"	30 16	30 16	указана
12	Рытель Станиславъ Яновъ	Жена Александра мать Маріанна 69 л. племянникъ Мечиславъ 10 л.	"	15 92	15 92	указана
13	Егоровъ Кузьма Семеновъ	Жена Софія Дѣти: Евгеніі 9 л. Лидія 6 л. Маріанна 3 г. Петръ 7 мѣс.	"	18 56	18 56	указана
14	Циборовскіі Владиславъ Яновъ	Жена Маріанна Феликсовна Дѣти: Владиславъ 6 л. Ірена 3 г. мать Ова 72 г.	"	16 24	16 24	указана
15	Дода Вацлавъ Зальцваровъ	Жена Бронислава Сигизмундовна мать Текля Янмоновна Дѣти: Антонъ 16 л. Марія 13 л. Вацлавъ 10 л. Петръ 8 л. Лидія 6 л. Татьяна 3 г.	"	34 81	34 81	указана

Fot. 2. Karta z księgi wypłat dla rodzin rezerwistów z Łomży za grudzień 1914 r.

Źródło: APŁ, UPŁdsPW, sygn. 428, k. 277v–278.

² Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Urząd Gubernialny Łomżyński do Spraw Powinności Wojskowej (dalej: UGŁdsPW).

³ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Oddział w Łomży (dalej: APŁ), Urząd Powiatowy Łomżyński do Spraw Powinności Wojskowej (dalej: UPŁdsPW).

⁴ APŁ, Urząd Powiatowy Mazowiecki do Spraw Powinności Wojskowej (dalej: UPMdsPW).

Już pobieżna kwerenda wspomnianych akt dowodzi, że mogą one być przydatne nie tylko do badań nad historią wojskowości, ale także do badań w zakresie dziejów społeczno-gospodarczych, w tym także historii kobiet. Tej ostatniej problematyki dotyczą oczywiście tylko niektóre materiały.

proszę odpis jak najprędzej
 Julia 1° sierpnia 1915 roku,

Najukochańszemu mężu!
 pierwszych słowach listu mojego witam
 cię ukochany mój mężu słowami
 Bożym miśch będać pochwalony przez
 Chrystusa, a wiem że mi ukochany mój
 Antos odpowie sławie wianow Anon.
 Teraz zwracam cię do kochany mój,
 z listem do ciebie odpowiadając, rękopis ci
 serdecznie życzę i chociaż jeszcze nie
 pomoco Boio jesteś zdrow i zdrowi tam
 bardzo jesz cieszę się dostane wiadomości
 od ciebie, ukochany mój mężu już
 rok mija jak się rostać umieszliśmy
 się, w tak wielkich boleściach i zalu i rozpacz
 przeset nam ten rok jak najdłuższy
 dzień chociaż w takim wielkich tęskno
 tach umartwieniach przesylismy go bo
 i wiemy jak nam ten rok przeset, a jak

Fot. 3. List od żony do Antoniego Boratyńskiego z 1 sierpnia 1915 r. Źródło: APB, UGŁdsPW, sygn. 783, po k. 65.

Rozwinięcie

Bogata dokumentacja dotycząca pomocy dla rodzin zmobilizowanych żołnierzy w latach 1914–1917 pozwala badać sytuację materialną i rodzinną (dokładne dane o liczbie dzieci i ich wieku oraz innych członków rodziny) żon rezerwistów i *ratników* pospolitego ruszenia. Ciekawych informacji (o sytuacji rodzin, wzajemnych relacjach) mogą dostarczyć też listy do żołnierzy, zachowane jako załączniki w aktach wojskowych. Osobną grupę materiałów stanowią dokumenty dotyczące zjawiska prostytucji, która nieodłącznie towarzyszyła większym skupiskom wojska.

Mobilizacja powszechna, ogłoszona w Imperium Rosyjskim 30 lipca 1914 r., dramatycznie zmieniła życie nie tylko milionów mężczyzn, ale także ich rodzin. Żony i dzieci rezerwistów znalazły się w trudnej sytuacji, pozbawione często źródeł utrzymania. Szczególnie dotkliwe pogorszenie warunków bytowych groziło rodzinom żołnierzy mieszkających w miastach i utrzymujących się z pracy zmobilizowanych wojskowych. Kwestia pomocy dla rodzin powoływanych do czynnej służby rezerwistów stała się ważnym problemem w polityce państwa, które musiało uwzględniać to w swoim ustawodawstwie i planach budżetowych.

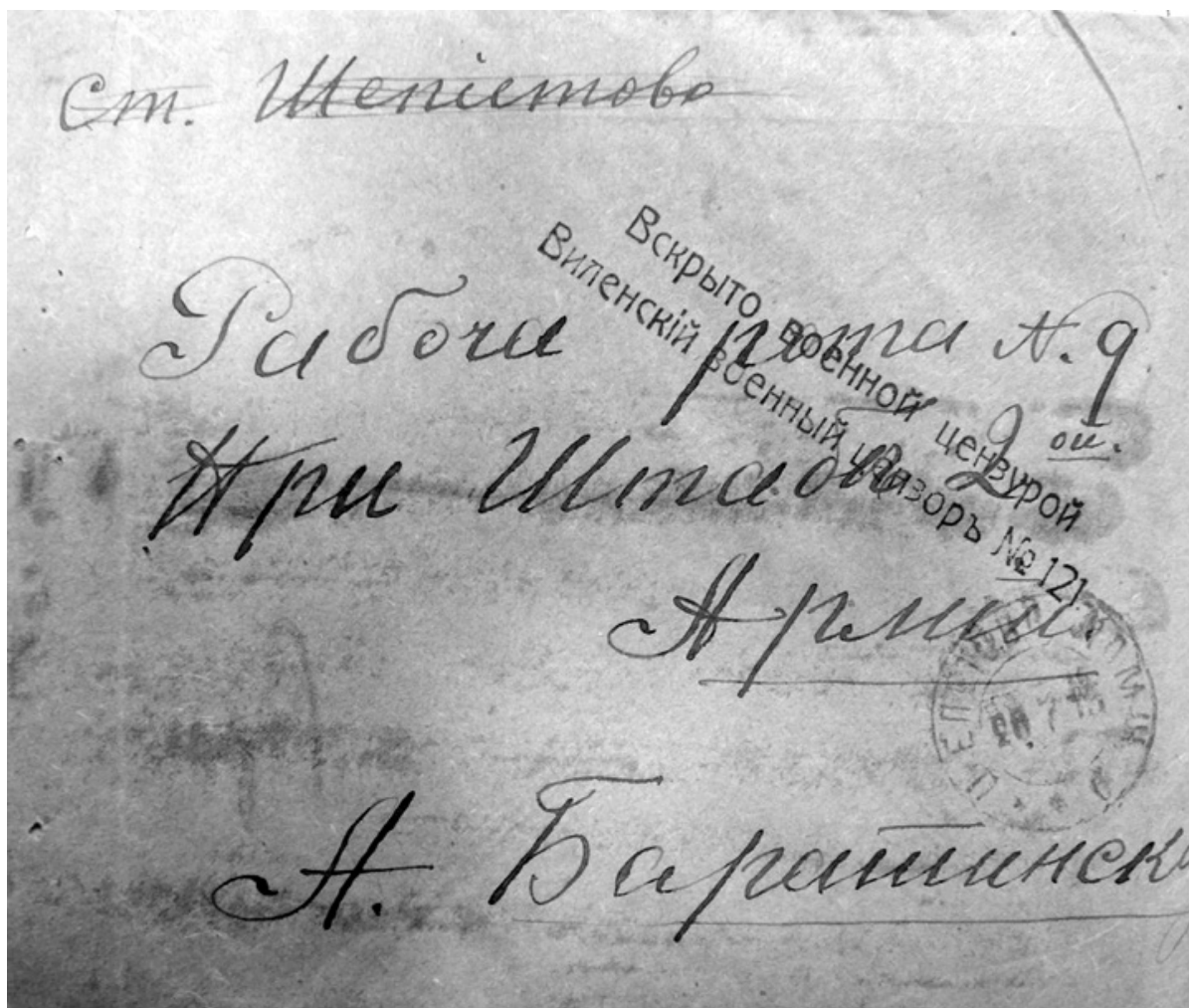
Przed I wojną światową służba czynna w armii rosyjskiej trwała 3 lata (w piechocie i artylerii), przez kolejne 15 lat żołnierze pozostawali w rezerwie (*zapas*), a następnie w pospolitym ruszeniu (*opołczenije*) do 43. roku życia⁵. Rezerwistami byli więc najczęściej mężczyźni w wieku od 25 do 40 lat, którzy wcześniej odbyli służbę wojskową. Natomiast do pospolitego ruszenia zaliczano często osoby, które w ogóle nie służyły w wojsku.

Zasady pomocy rodzinom mobilizowanych rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia określały ustawy zatwierdzone 7 lipca 1877 r. i 8 lipca 1912 r. Podstawową formą tej pomocy była tzw. *pajka*, czyli racja żywnościowa przysługująca każdemu uprawnionemu do świadczeń członkowi rodziny. Na miesięczny przydział na jedną osobę składały się: 1,7 puda mąki, 10 funtów kaszy, 4 funty soli. Początkowo miały być one wydawane w naturze, ale w praktyce najczęściej wypłacano ekwiwalent

⁵ О.Д. Марков, Русская армия 1914–1917 г.г., Санкт-Петербург 2001, s. 5. Dłużej, bo aż 4 lata, trwała służba w kawalerii, artylerii konnej i wojskach inżynierskich.

pieniężny (według cen obowiązujących w danej guberni). W przepisach z roku 1912 do pajki dodano funt oleju roślinnego, jednocześnie obniżono o połowę przydział dla dzieci do lat pięciu .

Po wybuchu I wojny światowej wydawanie zasiłków rodzinom zmobilizowanych żołnierzy rozpoczęto we wrześniu 1914 r., z wyrównaniem od dnia mobilizacji. Procedurę określania wysokości zasiłków oraz kwalifikowania osób uprawnionych do ich otrzymywania możemy badać na przykładzie akt odnoszących się do guberni łomżyńskiej, bowiem w Archiwum Państwowym w Białymstoku oraz oddziale tegoż archiwum w Łomży zachowały się obszerne materiały dotyczące tego zagadnienia.

Fot. 4. Koperta listu do Antoniego Boratyńskiego z adnotacją o otwarciu przez cenzurę wojskową. Źródło: APB, UGŁdsPW, sygn. 783, po k. 65.

Na polecenie gubernatorów w powiatach i gminach zebrano aktualne dane o cenach żywności (mąki, kaszy, soli i oleju roślinnego) i powołano komitety nadzorujące wydawanie zapomóg. Następnie sporządza-

no spisy członków rodzin zmobilizowanych żołnierzy. Na tej podstawie przygotowywano dokumentację do wypłaty zasiłków dla poszczególnych rodzin na kolejne miesiące. Wartość pierwszej *pajki* w powiecie łomżyńskim (za okres od mobilizacji do 1 września 1914 r.) wynosiła od 3,36 rubla (gmina Śniadowo) do 4,39 rubla (gmina Bożejewo)⁶. W guberni łomżyńskiej zasiłki były więc wypłacane w podobnej wysokości, jak w innych guberniach Królestwa Polskiego i w głębi Rosji. Warto nadmienić, że w skali całego Imperium Rosyjskiego było to bardzo poważne obciążenie dla budżetu państwa. W styczniu 1915 r. do świadczeń uprawnionych było 10 mln osób, w 1917 r. już ponad 33 mln osób, zasiłki kosztowały więc budżet państwa ponad 100 mln rubli miesięcznie⁷.

Zasiłki były wypłacane żonom rezerwistów, zwykle w wysokości od kilkunastu do kilkudziesięciu rubli miesięcznie (w zależności od wielkości rodziny). Niosło to ze sobą pewne konsekwencje społeczne i wpływało na emancypację kobiet. „Rezerwistki” mogły samodzielnie dysponować pewną kwotą pieniędzy, co wcześniej było raczej niemożliwe, gdyż o wydawaniu pieniędzy decydował mąż. Ta nowa sytuacja budziła nawet pewne uwagi krytyczne ze strony niektórych obserwatorów, którzy uważali, że otrzymywane pieniądze nie są wydawane we właściwy sposób. Jeden z pamiętnikarzy komentował:

Najlepiej na wojnie zaczęły wychodzić żony zabranych na wojnę rezerwistów. ... „Rezerwistki” albo „słomiane wdowy” zaczęły otrzymywać miesięczne zasiłki, a która miała liczniejszą rodzinę dostawała wcale pokaźną pensję. Przyczyniło się to nie tylko do obtarcia łez, ale nawet i do rozluźnienia węzłów małżeńskich, bo niektóre „rezerwistki” zaczęły sobie na dobre hulać. Niejeden z wojaków powróciwszy po kilku latach do domu zastał rodzinę powiększoną⁸.

Z zachowanej księgi wypłat zasiłków w Łomży wynika, że w grudniu 1914 r. wartość *pajki* wynosiła 4 ruble i 64 kopiejki, a do jej otrzymania

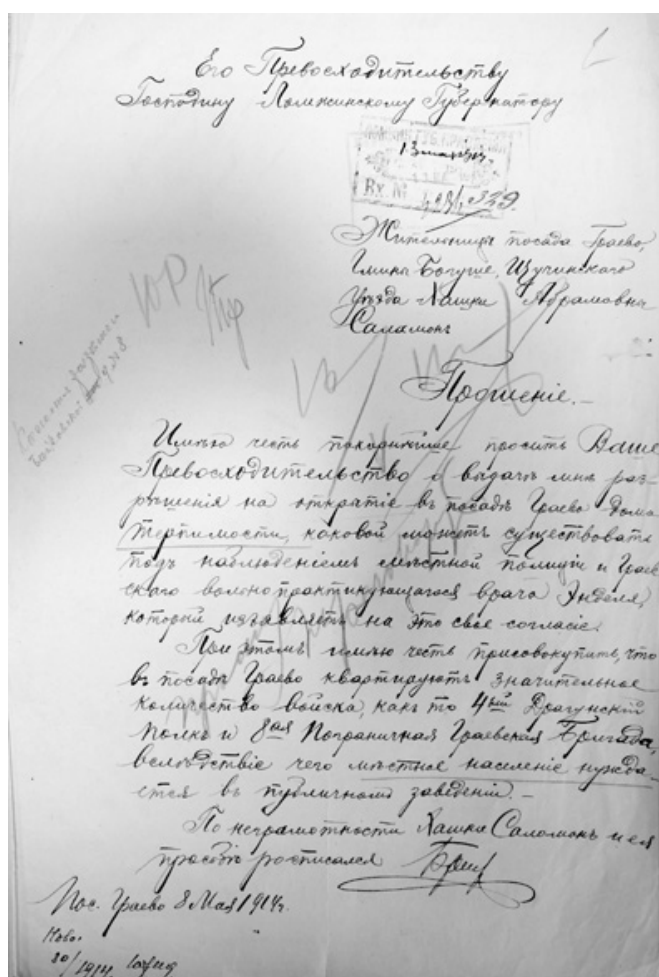
⁶ APŁ, UPŁdsPW, sygn. 429, k. 608v.

⁷ J. Legieć, „Organizacja pomocy dla rodzin żołnierzy armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej” [w:] D. Roguta (red.), *Od Rosji po Bliski Wschód. Studia historyczne z XX w.*, (Zelów: Atena, 2010), 57.

⁸ *Pamiętniki chłopów*, t. 2, (Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1936), 470.

nia uprawnionych było ponad czterysta łomżyńskich rodzin⁹. Tego typu dokumentacja pozwala też na analizę składu rodzin zmobilizowanych żołnierzy.

Przykładowo rodzina rezerwisty Władysława Ciborowskiego składała się z żony Marianny, matki Ewy (72 lata) oraz syna Władysława (6 lat) i córki Ireny (3 lata). Otrzymywała miesięcznie 16 rubli i 24 kopiejki zasiłku. Z kolei Waclaw Doda, odchodząc na wojnę, pozostawił rodzinę w składzie: żona Bronisława, matka Tekla oraz sześcioro dzieci – Antoni (16 lat), Maria (13 lat), Waclaw (10 lat), Piotr (8 lat), Janina (6 lat) i Tadeusz (3 lata). Wszyscy oni kwalifikowali się do otrzymania zasiłku i w związku z tym w grudniu 1914 r. rodzina miała otrzymać 34 ruble i 80 kopiejek¹⁰.

Fot. 5. Podanie Chaszki Salomon do gubernatora łomżyńskiego z 8 (21) maja 1914 r. z prośbą o otwarcie domu publicznego w Grajewie. Źródło: APB, RGŁ, sygn. 1596, k. 1.

⁹ APŁ, UPŁdsPW, sygn. 428, k. 276–323.

¹⁰ APŁ, UPŁdsPW, sygn. 428, k. 277v–278.

Krąg osób uprawnionych do otrzymywania zasiłków był dość szeroki. *Pajki* przysługiwały tym, którzy utrzymywali się z pracy rezerwisty przed mobilizacją. Natomiast świadczenia te nie przysługiwały rodzinom żołnierzy pozostających w czynnej służbie wojskowej w momencie wybuchu wojny¹¹. Część zainteresowanych nie dostrzegała tej różnicy, która była istotna dla urzędników zatwierdzających wypłatę zasiłków¹².

Zdarzały się także próby wyłudzenia nienależnych świadczeń. Przykładowo Jan i Ludwika Duszczyk złożyli skargę do gubernatora, z powodu pominięcia ich na liście osób otrzymujących zasiłki, mimo powołania dwóch synów do wojska. Władze gminy Grębków wyjaśniły jednak, że wspomniani synowie mieszkali przed wojną osobno i nie łożyli na utrzymanie rodziców. Ponadto petenci posiadali 16-morgowe¹³ gospodarstwo rolne i jeszcze trzech dorosłych synów w domu, wniosek ich uznano więc za bezzasadny¹⁴. Nawet bliskie pokrewieństwo nie gwarantowało, jak widać, otrzymania zapomogi.

W aktach wojskowych można też znaleźć listy do żołnierzy, będące ciekawym źródłem informacji. Listy występują często jako załączniki w sprawach żołnierzy, którzy zdezerterowali lub dobrowolnie oddali się do niewoli. Rodziny takich wojskowych pozbawiano prawa do zasiłków.

W zachowanej dokumentacji wojskowej znajdziemy przykładowo informację dowódcy oddziału, że Antoni Boratyński i Franciszek Wasilewski 1 (14) sierpnia 1915 r. samowolnie oddalili się z jednostki i nie powrócili do służby¹⁵. Był to okres wielkiego odwrotu armii rosyjskiej z ziem polskich i przypadków opuszczania szeregów wojska było stosun-

¹¹ J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2013), 238. Żołnierze służby zasadniczej przeważnie nie posiadali jeszcze rodzin na utrzymaniu. Rodziny żołnierzy, którym nie przysługiwało wsparcie „rządowe”, mogły uzyskać pomoc od instytucji dobroczynnych, m.in. od Komitetu Wielkiej Księżnej Elżbiety.

¹² APB, Rząd Gubernialny Łomżyński (dalej: RGŁ), sygn. 999, k. 440. Prezydent Łomży w raporcie do gubernatora łomżyńskiego z 3 (16) lutego 1915 r. wyjaśniał, że podanie Kazimierza Radziwonowicza o przyznanie mu zasiłku jest nieuzasadnione, gdyż jego syn poszedł do wojska z poboru, a nie z rezerwy czy pospolitego ruszenia.

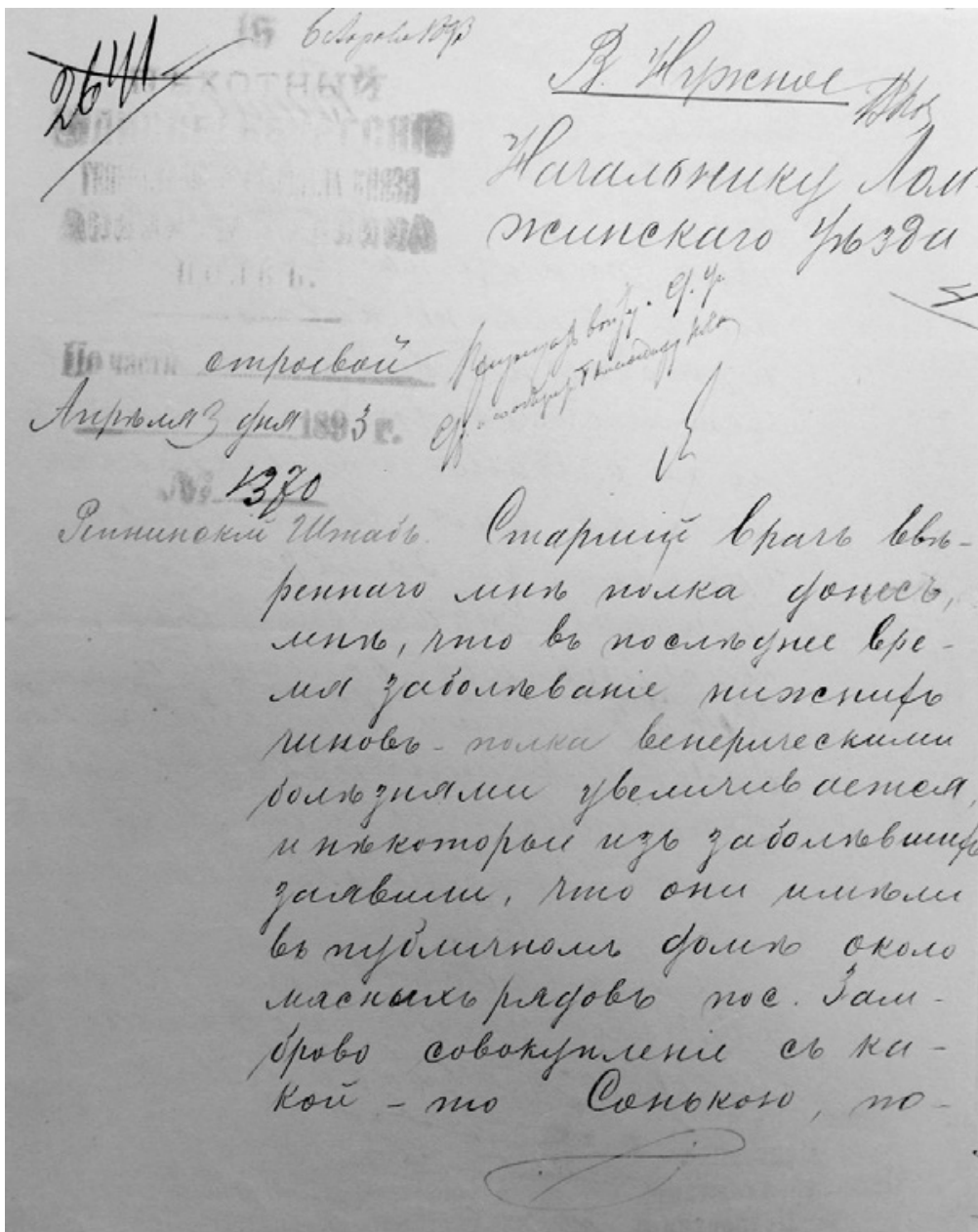
¹³ 1 morga = 0,56 ha.

¹⁴ APB, RGŁ, sygn. 999, k. 262. Raport naczelnika powiatu węgrowskiego do gubernatora łomżyńskiego z 9 (22) grudnia 1914 r.

¹⁵ APB, UGŁdsPW, sygn. 783, k. 65.

kowo dużo. Do informacji o ucieczce żołnierzy załączone zostały dwa listy przesłane przez żonę do Antoniego Boratyńskiego (gmina Klukowo), które już nie dotarły do adresata.

W listach do pana Antoniego wiele miejsca żona poświęca sprawom osobistym i rodzinnym, pisze o wielkiej tęsknocie i zmianach, jakie zaszły w rodzinie podczas rocznej nieobecności męża. Żołnierzowi urodził się syn, którego jeszcze nie widział, zmarła także matka, o której pogrzebie informuje w ostatnim liście.

Fot. 6. Informacja dowódcy 15. Szlisselburskiego Pułku Piechoty z Zambrowa dla naczelnika powiatu łomżyńskiego z 3 (16) kwietnia 1893 r. Źródło: APB, ZPŁ, sygn. 4916, k. 4.

Pisane niewprawną ręką teksty pełne są uczuć, emocji i niepokoju o losy męża. Można w nich też znaleźć informacje o sytuacji w najbliższej okolicy, o budowie dróg do Czyżewa i Bielska Podlaskiego i pracy przy nich miejscowej ludności¹⁶. Jeden z listów nosi ślady ingerencji wojskowej cenzury, a część tekstu została zamazana.

W korespondencji między władzami wojskowymi a cywilnymi dość często występują kwestie związane ze zjawiskiem prostytucji. W guberniach łomżyńskiej i suwalskiej, pozbawionych większych miast i ośrodków przemysłowych, garnizony wojskowe były głównym czynnikiem stymulującym rozwój nierządu. Badacze tej problematyki zwracają uwagę, że zakwaterowanie wojska wpływało na rozpowszechnianie się tego procederu nawet na wsi¹⁷. W północno-wschodniej części Królestwa Polskiego zjawisko prostytucji towarzyszyło zwykle większym garnizonom wojskowym (Ostrów Mazowiecka, Zambrów, Łomża, Grajewo, Augustów, Suwałki), których wiele było na pograniczu z Prusami Wschodnimi¹⁸. Osoby starające się o otwarcie domu publicznego motywowały to często właśnie zapotrzebowaniem ze strony wojska. Przykładowo Chaszka Salomon w podaniu o zgodę na otwarcie domu publicznego w Grajewie motywowała to tym, że w osadzie kwateruje duża ilość wojska (4. Pułk Dragonów, VIII Brygada Straży Pogranicznej), w związku z czym istnieje potrzeba takiej „publicznej instytucji”¹⁹.

Zaniepokojenie władz wojskowych budziło zwłaszcza rozprzestrzenianie się chorób wenerycznych wśród żołnierzy²⁰, co osłabiało sprawność armii i generowało koszty związane z ich leczeniem. Dlatego też wojskowi przypominali często przedstawicielom lokalnej administracji o konieczności regularnych badań lekarskich prostytutek i usuwaniu chorych kobiet z domów publicznych.

¹⁶ APB, UGŁdsPW, sygn. 783, po k. 65. List do Antoniego Boratyńskiego z 1 sierpnia 1915 r.

¹⁷ J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, (Warszawa: Mada, 2004), 222–224.

¹⁸ Ibidem, s. 224. Duży wzrost liczby prostytutek w guberni suwalskiej autorka wiąże ze zwiększoną dyslokacją wojska na tym obszarze.

¹⁹ APB, RGŁ, sygn. 1596, k. 2.

²⁰ A. Gotowicz, „Przyczynek do historii prostytucji oraz chorób wenerycznych w guberni piotrkowskiej na przełomie XIX i XX wieku”, *In Gremium*, 2012, t. 6, 90.

Dowódca 15. Szlisselburskiego Pułku Piechoty z Zambrowa w piśmie z 3 (16) kwietnia 1893 r. informował naczelnika powiatu łomżyńskiego o wzroście zachorowań wśród żołnierzy jednostki na choroby weneryczne. Część chorych żołnierzy przyznała, że zaraziła się w domu publicznym w Zambrowie od niejakiej Sońki²¹. Władze wojskowe przypomniały więc o konieczności ścisłego przestrzegania wymogów sanitarnych (badania lekarskie prostytutek dwa razy w tygodniu i usuwanie chorych kobiet z domu publicznego). Do wspomnianych badań miał być też oddelegowany lekarz wojskowy.

Z zachowanej dokumentacji wynika, że badania lekarskie prostytutek w Zambrowie odbywały się w miarę regularnie. W latach 90. XIX w. poddawało się im przeciętnie kilkanaście kobiet²². Nie chroniło to jednak skutecznie przed rozprzestrzenianiem się chorób wenerycznych, tym bardziej, że znaczna część „cór Koryntu” nie była zarejestrowana i pozostawała poza jakąkolwiek kontrolą policyjno-sanitarną. Analiza wykazów kobiet poddawanych badaniom lekarskim wskazuje na ich polskie pochodzenie, co potwierdza ustalenia J. Sikorskiej-Kuleszy, że na obszarze Królestwa Polskiego procederem tym trudniły się przede wszystkim Polki²³.

Uwagi końcowe

Wśród obszernej spuścizny aktowej, wytworzonej przez rosyjskie instytucje wojskowe w końcu XIX i na początku XX w., tylko niewielka część dotyczy historii kobiet. Mogą one jednak dostarczyć ciekawych i szczegółowych informacji o niektórych aspektach życia społecznego (struktura rodzin, liczba dzieci, ich wiek itp.). Stosunkowo najwięcej materiałów dotyczy pomocy rodzinom żołnierzy zmobilizowanych podczas I wojny światowej.

²¹ APŁ, Zarząd Powiatowy Łomżyński (dalej: ZPŁ), sygn. 4916, k. 4.

²² Przykładowo w dniu 15 (28) lutego 1892 r. zbadano trzynaście kobiet, z których jedna została uznana za zdrową, dwie zaś były chore. prostytutki chore odesłano do szpitala w Łomży. APŁ, ZPŁ, sygn. 4864, k. 15–16.

²³ APŁ, ZPŁ, sygn. 4864, k. 1–32. Por. J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane...*, s. 268–270.